

19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Şer'î Mahkeme Görevlilerinin Teracim-i Ahvaline Dair Bir Tahlil

An Analysis of the Biographies (Teracim-i Ahval) of Ottoman Sharia Court Officials in the Second Half of the 19th and the Early 20th Century

Ertan GÖKMEN* - Ömür YAZICI ÖZDEMİR**

Öz

Bu çalışma, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarında ilmiye sınıfına mensup mahkeme görevlilerinin doğdukları ve ilmi olarak yetiştikleri yerleri ve kurumları, ilmî ve bürokratik niteliklerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel kaynağını, Bâb-ı Fetva Sicill-i Ahval Şubesi'ne ait 59 numaralı Sicil Hulâsa Defteri oluşturmaktadır. Toplam 349 kişiye ait sicil hulâsa kaydının incelendiği çalışmada, ilmiye mensuplarının tevellüd (doğum), tahsil (eğitim), tayin (görevlendirme), terfi (rütbe yükselmesi) ve tekaüd (emeklilik) süreçleri ele alınmıştır. Sicil verileri, Osmanlı ilmiye mensuplarının yalnızca İstanbul'daki eğitim kurumlarında değil, taşra medresele- rinde yetiştiğini ve görev alanlarının yalnızca şer'î mahkemelerle sınırlı kalmayıp Tanzimat devrinde teşkil edilen idarî, mülkî ve askerî kurumlara uzandığını göstermektedir. Aynı zamanda, medrese eğitiminin taşra ve merkez etkileşimiyle şekillendiği; doğum yeri, dil bilgisi ve eğitim düzeyinin bürokratik kariyerde ve tayin süreçlerinde belir- leyici olduğu anlaşılmaktadır. Çalışma, prosopografik yöntemle yapılan veri analizine dayanarak, Tanzimat sonrası dönemde ilmiye sınıfının işlevsel dönüşümünü belgelemek; klasik ilmiye mensubu kimliğinin modern bürokratik yapıya nasıl entegre olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sicil Hulâsa Defteri, Terceme-i Hal, İlmiye Mensubu, Ulema, Naip, Prosopografi.

Abstract

This study aims to analyze the professional, geographical, educational, and bureaucratic characteristics of individuals belonging to the "ilmiyyah" class in the second half of the 19th century and the early 20th century. The primary source of the research is the 59th Registry of the Bâb-ı Fetva Sicill-i Ahval Department. In the study, which examines the registry summaries of 349 individuals, the processes of birth (tevellüd), education (tahsil), appointment (tayin), promotion (terfi), and retirement (tekaüd) of the members of the ilmiyyah class are addressed from a multidimensional approach. The registry data shows that Ottoman scholars were trained not only in central educational institutions but also in provincial madrassas, and that their areas of responsibility extended beyond Sharia courts to administrative, civil, and military institutions established during the Tanzimat period. Moreover, it is understood that madrasa education was shaped by the interaction between the center and the provinces, and that place of birth, language proficiency, and

Makale Geliş Tarihi: 30.07.2025. Makale Kabul Tarihi: 11.10.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: GÖKMEN, Ertan, YAZICI ÖZDEMİR, Ömür. "19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Şer'î Mahkeme Görevlilerinin Teracim-i Ahvaline Dair Bir Tahlil". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 19/37, (Aralık 2025): s. 279-302. <https://doi.org/10.19060/gav.1838099>

* Profesör: Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Yakınçağ Tarihi Ana- bilim Dalı, E-mail: ertan.gokmen45@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9189-9960.

** Doktor Öğretim Üyesi: Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Yakın- çağ Tarihi Anabilim Dalı. E-mail: omuryazici.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2107-4220.

Gazi

Akademik
Bakış

279

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

education level were decisive in bureaucratic careers and appointment processes. Based on data analysis using the prosopographic method, the study documents the functional transformation of the ilmiyyah class in the post-Tanzimat period and reveals how the classical scholar identity was integrated into the modern bureaucratic structure.

Key Words: *Registry of Sicil Hülâsa, Biography, Members of Scholarly, Regent, Prosopography.*

Giriş

Bilindiği üzere Osmanlı ilmiye sınıfı, yüzlerce yıl boyunca devletin karar alma süreçlerinin dini zeminde meşruiyet kazanmasına katkı sağlamış, merkezde ve taşrada resmi görevler üstlenerek vazife yapmış, mülâzemet sistemiyle kurum-sallaşmış ve Tanzimat döneminde modernleşme sürecine uyum sağlayarak devlet mekanizmasının esaslı bir zümresini meydana getirmiştir.

Müslümanlardan oluşan ve klasik İslam dini eğitim kurumu olan medreselerden icazet alarak mezun olan ilmiye mensubu gerek merkezde gerekse taşra teşkilatında dini, hukuki, tedrisi, içtimai hizmetleri yerine getirmiş; şeyhülislam, kazasker, kadı, naib ve müderrisler bu sınıfın önde gelen mensuplarını oluşturmuştur¹.

19. yüzyılın ikinci yarısında devlet hizmetinde görev alan ilmiye mensuplarına dair bilgilere erişilebilecek birincil kaynakların başında sicill-i ahval kayıtları gelmekte olup bu kayıtlar 1879 yılında Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Sicill-i Ahval komisyonunun kurulması sonrasında tutulmaya başlanmıştır.² Bu anlamda Meşihat makamı bünyesinde Bab-ı Fetva Sicill-i Ahval Komisyonu kurulmuş ve meşihat bünyesinde görev yapan kişilerin “terceme-i hal” belgeleri hazırlanmış ve bu belgeler, ilgili memurlara ait dosyalarda saklanmıştır³. Bu belgelere dayalı olarak sicil hülâsa defterleri hazırlanmış olup bunların bir kısmı meşihat merkez memurlarına, mahkeme katiplerine ve diğer şer’î görevlilere, naipere, müftü ve müderrislere ve dersiamlara aittir. Bilhas-

- 1 Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 141. İlmiye sınıfı ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- 2 *Bu komisyon 24 Aralık 1896 yılında kaldırılmış ve yerine Memur-i Mülkiye Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon da 1896 yılından 1909 yılına kadar görevini sürdürmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında her dairenin kendi memurunu kendisinin seçmesi uygulaması getirildiğinden umumi sicil uygulamasına 1909 yılında son verilmiştir. Bu tarihten sonra nezairelerde çalışan personelin sicil dosyaları nezairetler bünyesinde oluşturulan Sicill-i Ahval Müdürlükleri eliyle tutulmaya başlanmıştır. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 51.656 memura ait sicil kaydı bulunmaktadır. Bkz. Talip Mert, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler-I”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 2 (2000), s. 97-111; Talip Mert, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler II: Osmanlı Devleti Sicill-i Ahval Dairesiyle Şubelerine Ait Yönetmelik”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 3 (2001), s. 41-52; Atilla Çetin, “Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, 29 (2005), s. 91-93; Gülden Sarıyıldız, “Sicill-i Ahval Defterleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 134-135.*
- 3 Bilgin Aydın vd., *Şeyhülislâm (Bâb-ı Meşihat) Arşivi, Defter Kataloğu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 84.

sa şer'î mahkeme görevlilerine, yani kadı, naib, müftü, muhızır ve katiplere ait yukarıda sayılan evraka dayalı olarak Bâb-ı Fetva Sicill-i Ahval Şubesi'nce hazırlanan sicill-i ahval defterlerinin sayısı sekiz adettir (57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64 numaralı defterler).⁴ "Sicil defteri" veya "sicil hulasa defteri" olarak bilinen bu defterler dışında 6382 ilmiye mensubu sicil dosyası bulunmaktadır⁵.

Çalışmada kullanılan 59 numaralı sicil hulasa defteri "*kadı ve müftülere ait sicil hulasa defteridir, sicill-i ahval dosyalarındaki bildirimlerin özetlerini içermektedir*" şeklinde kataloglanmıştır. Ancak bu defterdeki sicil hulasa kayıtlarının büyük bir kısmı naipilere, birazı şer'î mahkeme katiplerine ve pek azı da muhızırlara aittir. Müftülere ait bir sicil kaydına rastlanmamıştır. Çalışmada bu sicil hulasa defterinde bulunan mahkeme görevlerinin teracim-i ahvaline dair değerlendirmeye yer verilmiştir.

59 Numaralı sicil hulasa defterinde mahkeme görevlilerinin *adı, doğum yeri ve tarihi, babasının adı/unvanı/mesleği, mezun olunan eğitim kurumları ve mezuniyet tarihleri, diploma mahiyetindeki şehadetnâme, görev alabileceğine dair icazetname, hüsn-i hat (güzel yazı) icazetnamesi, tarikat icazetnamesi, tayin menşuru, sağlık raporu, tayin ve muafiyet beratı, tayin/azil tarihleri ve bunların nedenlerini içeren belgeler, maaş miktarları, maaş yükseltme ya da düşürülmesine ilişkin bilgiler, rütbe ve sınıf terfileri, girilen sınavlara dair imtihan evrakı, hüsn-i hal (iyi hal) mazbatası, borçlu/borçsuz olduğunu gösteren zimmet mazbatası, şikayetlerle ilgili soruşturma evrakı, kazandığı nişan ve madalyalar, emeklilik (tekaüd) çizelgeleri, yazılmış eser veya risalelerin kopyaları, şahsın fiziksel özelliklerini ve nüfus bilgilerini içeren tezkire, ayrıca ihtira beratı gibi pek çok belge yer alır⁶.*

Hem bir kişinin (biyografi) hem de bir grubun (prosopografi) yaşam öyküsünü çeşitli yönleriyle ortaya koymayı sağlayan bu veriler, pek çok akademik çalışmaya kaynaklık etmiştir. Sicill-i Ahval defterlerinden istifade edilerek Os-

4 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Defterleri (İSTM.MŞH. DFT.d.)/I, No: 57,58, 59, 60, 61, 62, 63, 64.

5 Çiğdem Uzun, *Bâb-ı Meşihat Sicill-i Ahval Dairesi ve Personel Dosya Sisteminin Oluşum ve Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (Yüksek Lisans Tezi), s. 36. Sicil dosyalarında yer alan belge türleri ve sayıları, ilgili görevlinin görevde bulunduğu süreye ve yaptığı işe göre farklılık göstermekteydi. Örneğin, Meclis-i Meşayih Reisi Mehmed Gülşen Efendiinin sicil dosyasında toplamda otuz belge yer almaktadır. Bu belgeler arasında bir adet terceme-i hal formu, bir adet terceme-i hal taslağı, yedi adet vukuat pusulası, iki adet vukuat taslağı, iki telgraf metni, bir hizmet süresi çizelgesi, bir hulasa-i müsecccele sureti, iki adet Mülkiye Mazulleri ve Tekaud Sandığına dair tezkire, bir tezkire-i samiye, Maliye Nezaretine ait üç farklı tezkire, bir irade örneği, bir encümen mazbatası ve bir de bunun müsveddesi, bir memurin kaleminden alınan tezkire, üç farklı vukuat taslağı, bir ruus-ı hümayun belgesi ve Bâb-ı Fetva Sicil Müdüriyeti'ne ait bir tezkire ile bir adet tasdikli hulasa-i müsecccele yer almaktadır. Bkz. Hümeysra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998 (Yüksek Lisans Tezi), s. 275, 298, 299.

6 Esra Yıldız, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021 (Doktora Tezi), s. 93; Sanyıldız, a.g.m., s. 135.

Gazi

Akademik
Bakış

281

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

manlı ilmiyesine dair yazılmış eserlerin başında Sadık Albayrak'ın hazırladığı *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı eser gelmektedir. Eserde sicill-i ahval defterlerindeki verilerden hareketle 2845 ilmiye mensubunun hayatına dair bilgi verilmiştir⁷. Bununla birlikte eser ilmiye sınıfı mensuplarının tamamını kapsamaz. Bunun yanı sıra, Bab-ı Meşihat Arşivi'ndeki sicill-i ahval defterlerine dayalı olarak Anadolu müftülerini konu edinen⁸, Bosnalı kadı ve alimlerin hayatını ele alan⁹ ve huzur derslerine katılan alimleri¹⁰ anlatan çalışmalar yapılmıştır. Keza, doğrudan bir âlimin hayatını konu alan eserler mevcut olduğu gibi¹¹, prosopografik eserler¹² de kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda Bâb-ı Fetva Sicill-i Ahval Şubesi'ne ait defterlerden 59 numaralı olanı kaynak olarak kullanılmıştır. Defterdeki bilgilerin kapsadığı yıl aralığı belirtilmemekle birlikte, en erken doğumlu kişi 1825 (Rûmî 1240) yılında doğan İbrahim Ethem Efendi¹³, en geç doğumlu olanı 1901 (Rûmî 1317) yılında doğan Mehmed Said Efendi'dir¹⁴.

Toplamda 349 kişiye ait sicil hulasa kaydının yer aldığı defterde, naiblerin yanı sıra başkatip, katip, muhızır gibi mahkeme görevlilerine dair kayıtlar yer almaktadır. Bununla birlikte ilmiye mensubu naibler görevlerine genellikle şer'î mahkemelerde katiplikle başlayarak naibliğe kadar yükselebildikleri gibi; ömrünü katiplik yaparak tamamlayan, mektep ve medreselerde muallimlik/müderreslik yapan, kaymakam ve mutasarrıf vekilliği icra eden, muhtelif idarî, mülkî ve hukukî makamlarda görev alan ilmiye mensubu kişiler bulunduğundan 349 kişinin her birine tek bir görev atfetmek mümkün değildir.

Aşağıda 59 Numaralı Sicill-i Ahval defterinde yer alan 349 kişiye ait sicil hulâsa kaydından hareketle ilmiye sınıfının geleneksel rolünün 19. yüzyıl modernleşme sürecinde nasıl değiştiği ve çıkarılan kanun ve nizamnamelerle modern bürokrasiye nasıl uyum sağladığı belli başlıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Gör

- 7 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* C. 1, Milli Gazete Yayını, İstanbul 1980, s. VI-VII.
- 8 Mehmet Sait Sütçü, "Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri", *Tarih Okulu Dergisi*, C. XXXII, s. 459-536.
- 9 Mehmet Cemal Öztürk, "Meşihat Arşivi Sicil Kayıtlarına Göre Bosnalı Kâdı ve Âlimlerin Biyografileri Daire-i Meşihat-ı İslamiye Sicil Şu'besi 1879-1909", *Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nün 60. Yılı Konferans Bildirileri*, Saraybosna 2010, s. 461-470.
- 10 Ömer Kara, "Osmanlı'da Huzur Derslerine Katılan Erzurumlu Âlimler", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 47 (2017), s. 57-74.
- 11 Talip Ayar, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Göynük Müftüsü İbrahim Hakkı Efendi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24/2 (Aralık 2020), s. 715-733.
- 12 Yasemin Beyazıt, "Sicill-i Ahval Defterleri'nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, Denizli 6-7-8 Eylül 2006, s. 502-510.
- 13 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 223.
- 14 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 150.

59 Numaralı Sicill-i Ahval Defteri'ne Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Şer'î Mahkeme Görevlileri

Tevellüd

Osmanlı devletinde ilmiye sınıfından olan naiplerin doğdukları yerlerin bilinmesi, yalnızca onların biyografilerine ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel yapısındaki çeşitliliği ve dinamikleri ortaya koyar. Zira Osmanlı şer'î mahkeme görevlilerinin doğum (tevellüd) yerleri, bölgesel temsilin ve kimliğin bir yansımasıdır.

Bir naibin veya mahkeme katibinin belirli bir bölgeden çıkması, o bölgenin kültürel kimliğiyle ilişkilendirilir. Naibin doğduğu yer, onun hangi kültürel çevreyi temsil ettiğini, hangi medrese geleneğinden geldiğini ve hangi âlimlerle etkileşimde bulunduğunu gösterir. Örneğin 1862 (Rûmî 1278) yılında Elbistan'da doğan Abdullah Pir Sefa Efendi, tahsiline kazadaki Cami-i Atik Medresesi'nde devam ederek, icazetnamesini Malatyalı Hamid Zeki Efendi'den almıştır¹⁵. 1868 (Rûmî 1284) yılında Şam'da doğan Es-Seyyid Ömer Fahreddin Efendi'nin ilmî kariyerine hazırlanmasında, Şam'daki Şazi Bey Cami-i Şerifi'nde imam ve hatip olan Şeyh Halil Efendi'nin rolü olmuştur¹⁶. Öte yandan, taşra medreselerinde eğitim gördükten sonra İstanbul'daki medreselerde eğitimlerine devam eden naip, oralarda da kendi memleketlerinden olan âlimlerin tedrisatına dâhil olma eğilimi gösterebilmektedir. Örneğin, 1868 (Rûmî 1284) yılında Rize'de doğan Hamid Efendi, Rize Medresesi'ndeki eğitiminin ardından İstanbul'daki Fatih medreselerine devam ederek burada Rizeli İbrahim Hakkı Efendi'nin tedris halkasına dâhil olmuştur¹⁷.

Diğer yandan bir ilmiye mensubunun sahip olduğu toplumsal ve kültürel gelenekler, kendisinin hangi bölgede daha fazla etkili olabileceğini anlamak açısından önemlidir. Rumeli coğrafyasında yetişmiş bir ilmiye mensubu o bölgeye özgü Rumca, Sırpça, Boşnakça, Bulgarca, Arnavutça gibi dillere hâkim olduğundan, kariyerine öncelikli olarak Rumeli kazalarındaki şer'îye mahkemelerinde tecrübe kazanarak başlamıştır. 1878 (Rûmî 1294) yılında Kosova vilayeti Yenipazar sancağı Mitroviçe kazasında doğan ve Boşnakça bilen Sadık Sıdkı Efendi, görevine ilk olarak Priştine kazası şer'îye mahkemesi katipliğinde¹⁸ başlamıştır. Benzer şekilde Kafkas coğrafyasında yetişmiş bir ilmiye mensubu Çerkezce, Gürcüce ve Rusça gibi dillere hâkim olduğundan, kariyerine öncelikli olarak söz konusu dillerin konuşulduğu sancak ve kazalarda başlamıştır. 1853 (Rûmî 1269) yılında Çerkezistan'da doğan, Çerkezce ve Rusça bilen Mehmed Selim Efendi, görevine ilk olarak Ruscuk vilayeti Babadağ sancağı şer'îye

15 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 221.

16 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 239.

17 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 226.

18 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 222/2.

gazi

Akademik
Bakış

283

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

mahkemesi başkatipliğinde¹⁹ başlamıştır. Keza, Doğu vilayetlerinde doğmuş ve yetişmiş bir ilmiye mensubu naib adayı, Arapça/Farsça/Kürtçe gibi bölge dillerine hâkim olduğu için Doğu vilayetlerinde istihdam edilmiştir. Örneğin, 1858 (Rûmî 1274) yılında Musul vilayeti Kerkük sancağı Raniye kazasında doğan ve Arapça/Farsça/Kürtçe bilen Salih Sabri Efendi, müderrislik kariyerine Bağdad vilayeti Kutü'l-Amare kazası Mülkiye Rüşdiyesi'nde başlamıştır²⁰. İlmiye mensubunun doğduğu, yetiştiği ve diline hâkim olduğu bölgedeki dini ve hukuki sorunları daha iyi çözebilecek kapasiteye sahip olduğu muhakkaktır. Ayrıca bu husus, ilmiye mensubu kadı ve naiblerin merkezi yönetim tarafından tayin edilmesine karşılık mahkeme katiplerinin genellikle kadılar tarafından atanmasıyla ilişkilidir.

Ayrıca ilmiye sınıfı mensubu naib ve katibin doğum yeri, o yerin ilmî potansiyelini göstermektedir. Bu manada, İstanbul, Konya ve Trabzon gibi şehirlerin daha fazla ilmiye mensubu yetiştirmesi, diğer bir ifadeyle ilmiye sınıfının yoğunlaştığı yerler olması tesadüf değildir. Fatih, Bayezid, Süleymaniye medreseleri başta olmak üzere İstanbul'daki pek çok medrese, merkezi konumlarıyla ilim talipleri için daima revaçta olmuştur. Öyle ki, tedris (eğitim verme), ifta (fetva verme) ve kaza (yargı) görevlerine atanabilmek için, payitaht İstanbul'da yer alan büyük medreselerden mezuniyet şartı arandığını ifade etmek gerekir²¹. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon vilayetinde kaza merkezi (23) dahil olmak üzere, *Lazistan (Rize)* (40) sancağında ve *Ordu* (20), *Akçaabad* (7), *Of* (69), *Sürmene* (37), *Vakfıkebir* (12), *Maçka* (1), *Canik/Samsun* (6), *Ünye* (8), *Bafra* (7), *Çarşamba* (7), *Terme* (5), *Fatsa* (7), *Gümüşhane* (7), *Torul* (9), *Şiran* (1), *Kelkit* (10), *Atina* (8) ve *Hopa* (14) kazalarında toplamda 298 medrese bulunmaktaydı²². Konya vilayeti dahilinde ise, *Ereğli* (13), *Ermeneğ* (23), *Akşehir* (24), *Ilgın* (9), *Beyşehir* (32), *Seydişehir* (13), *Karaman* (26), *Burdur* (38), *Koçhisar* (5), *Isparta* (27), *Eğirdir* (15), *Uluborlu* (20), *Şarkı Karağaç* (19), *Yalvaç* (20), *Ürgüp* (11), *Aksaray* (11), *Bor* (9), *Arabsun* (2), *Nevşehir* (20), *Ulukışla* (7) kazalarında toplamda 344 medrese vardı²³. Tarihsel bakımdan ilmî yönüyle ön plana çıkan kentler, entelektüel ortamıyla orada doğup büyüyen kişiyi de şekillendirmiş, ilmî kapasitesini artırmıştır.

Nitekim 59 numaralı Sicill-i Ahval Defteri'nde yer alan veriler, sicil kaydında yer alan toplam 349 görevlinin 44'ünün İstanbul, 44'ünün Trabzon ve 44'ünün Konya doğumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, söz konusu görevlilerin İstanbul, Hüdavendigar, Trabzon, Sivas, Kastamonu, Karaman, Adana, Diyarbakır ve Hakkari gibi Anadolu'nun çeşitli şehir ve kazalarının

19 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 25.

20 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d/59, 239.

21 Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 60-68.

22 Belirtilen medrese sayıları Sadık Albayrak'ın eserinde tespit edilmiş olup, söz konusu eserde medreselerin isimleri de yer almaktadır. Bkz. Albayrak, *a.g.e.*, C. 8, s. 104-136.

23 Albayrak, *a.g.e.*, C. 8, s. 163-200.

yanı sıra, Rumeli bölgesindeki Yanya, Selanik, Kosova, Tuna, Manastır, Şumnu, Ergiri, Edirne, Eğri ve Gümölcine gibi yerlerde doğdukları görülmektedir. Ayrıca, Arap coğrafyasına ait Şam, Kudüs, Beyrut, Sayda, Hicaz, Eriha, Erbil, Bağdat, Yafa, Akka, Trablusşam, Taif, Halilürrahman, Hama, Gazze, Süleymaniye, Humus, Musul ve Halep gibi yerlerde doğmuş görevliler bulunmaktadır. Kafkasya'dan ise Batum, Kırım ve Çerkezistan gibi bölgelerde doğan kişiler kayıtlarda yer almaktadır. Belirtilen yerlerde doğmuş kişi sayısı 334 olup geri kalan 15 kişiden 7'si, herhangi bir vilayete bağlı olmayan Kudüs-i Şerif müstakil sancağında doğmuş, 8'i ise Osmanlı toprakları dışında dünyaya gelmiştir. Bu 8 kişinin dördü Bulgaristan, ikisi Macaristan, biri Avusturya, biri ise Rusya doğumludur.

Tahsil

Osmanlı ilmiye sınıfı pek çok görev ve sorumluluğu üstlenen bir sınıf olması sebebiyle, onların iyi eğitim almış olması devletin ve toplumun işleyişini doğrudan etkileyen bir faktördü. İlmiye sınıfına dâhil olan bireyler, genel olarak tedris (eğitim), kaza (yargı) ve ifta (fetva verme) gibi üç ana alanda hizmet sunarlardı. Bu üç alanda görev yapmak üzere ilmiye mensupları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki medrese adı verilen eğitim kurumlarından mezun olduktan sonra atanırlardı. Devletin kuruluşunun ilk yıllarından itibaren, farklı şehir ve kazalarda açılan medreselerde ihtiyaç duyulan ilmiye mensupları yetiştirilmiş, böylece yerel yönetimlerin ve toplumun çeşitli ihtiyaçları karşılanmış²⁴.

19. yüzyıl ortalarından 20. Yüzyıl başlarına kadar ilmiye sınıfı mensubu naiplerin eğitim süreçleri, yerel eğitim kurumlarından başlayıp İstanbul'daki prestijli medreselerde tamamlanırdı. Genellikle ilmiye sınıfı mensubu naipler sıbyan, iptidaiye ve rüştiye mekteplerinde temel ilimlerini tamamladıktan sonra, doğdukları şehir ve kasabalardaki medreselerde eğitim alırlardı. Bu aşamalardan sonra, İstanbul'a gelerek Fatih, Bayezid ve Süleymaniye medreselerinde dersiam ve müderrislerin ders halkalarına katılır ve bu süreç sonunda icazetname alırlardı.

Taşra ve İstanbul medreselerinde tahsillerini tamamlayıp icazetname alan öğrenciler yapılan imtihanla Mekteb-i Nüvvab'a dahil olurlardı. Burada "ulûm ve fûnûn-ı lâzimeyi ve mu'tâdeyi ikmâl ve tahsîl" ederlerdi. Ders aşamasını tamamlayanlar imtihana girer, imtihanda elde ettikleri başarıya göre birinci sınıftan beşinci sınıfa kadar değişen derecelerde *şehadetname* alırlardı²⁵.

Naiblerin görev almak için imtihanla kabul edildikleri *Mekteb-i Nüvvab*, 1854 yılında kadı yetiştirmek amacıyla *Muallimhane-i Nüvvab* adıyla Süleymaniye'de kurulmuştu. 5 Nisan 1855 tarihinde kadılık sisteminde yapılan

24 Unan, *a.g.e.*, s. 60-68, 321-337.

25 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d, 59, 105.

Gazî

Akademik
Bakış

285

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

düzenleme ile şer'î hakimler için “kadı” tabiri yerine “naip” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.²⁶ Zaman içinde eğitim sisteminin ihtiyaçlarına ve hukuki reformlara paralel olarak, bu kurumun adı sırasıyla 1885'te *Mekteb-i Nüvvâb*, 1908'de *Mekteb-i Kuzat* ve 1909'da ise *Medresetü'l-Kuzat* olarak değiştirilmiştir²⁷.

59 numaralı Sicill-i Ahval defterine kayıtlı 349 kişilik örneklem üzerinde yapılan incelemeye göre, bu kişilerin 272'si (%78), sıbyan mektebi ve rüşdiye mezuniyetin ardından medreselerde eğitimlerine devam etmiştir. Öte yandan, 77 kişinin (%22), taşra veya İstanbul'daki medreselerde eğitimlerine devam ettikleriyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu durum, Osmanlı'daki ilmiye sınıfının eğitim süreçlerinde merkez ve taşradaki medreselerin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. İlmiye mensupları daha üst düzey medrese eğitimi için İstanbul'a gelmişlerdir.

Osmanlı ilmiye sınıfı mensubu naipler genellikle sıbyan ve rüşdiye mekteplerine, doğdukları ve büyüdükları kasabalarda devam ettikten sonra medrese eğitimlerini farklı bölgelerde sürdürmüşlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda, medrese eğitimi aldığı belirlenen 274 kişiden %32'si (87 kişi) yalnızca İstanbul'daki medreselerde eğitim alırken, %26'sı (71 kişi) yalnızca taşra medreselerinde eğitim görmüştür. Geriye kalan %42'si (116 kişi) ise hem merkezî hem de taşra eğitim kurumlarında tedrisata devam etmiştir. Bu dağılım, hem Osmanlı ilmiye mensuplarının eğitim sürecindeki bölgesel çeşitliliği ve hem de merkez hem taşra medreselerinin eğitim sürecinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Osmanlı ilmiye mensupları İstanbul'daki eğitim kurumlarında öğrenimlerini sürdürmek için çeşitli medrese ve mekteplere devam etmişlerdir. İstanbul'daki en yüksek medreseler arasında *Fatih*, *Bayezid*, *Süleymaniye* ve *Ayasofya medreseleri* öne çıkmaktadır. Bunlar dışında İstanbul'un hangi medresesinde eğitim gördüğü belirtilmeyen kişiler de bulunmaktadır. İstanbul'daki medreselerin yanı sıra, pek çok ilmiye mensubunun *Mekteb-i Kuzat* veya *Mekteb-i Nüvvâb* gibi kurumlardan *icazetname* aldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, daha az sayıda da olsa *Darü'l-Muallim*, *Darü'l-Fünun*, *Darü'l-Hadis*, *Darü't-Talim*, *Mekteb-i İdadi*, *Mekteb-i Mülkiye* gibi İstanbul'daki eğitim kurumlarında eğitim gören kişiler de mevcuttur. 59 numaralı Sicill-i Ahval Defteri'ne dayanan verilere göre, son dönem Osmanlı ilmiye mensuplarının bir kısmı yalnızca tek bir merkezi eğitim kurumunda öğrenim görürken, bazıları birden fazla eğitim kurumunda eğitim almıştır.

26 İlhami Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK-2, Ankara 2019, s. 240.

27 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 282; Kemal Yıldız-Esengün Hasekioğlu, “Muallimhane-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kuzat'a Osmanlı Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34 (2019), s. 413-427.

Bazı Sicill-i Ahval kayıtlarında naiblerin eğitim sürelerine ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Örneğin, 1863 yılında Ergiri'nin Himara kasabasında doğan Ahmed Rıza Efendi, İstanbul'da Fatih Cami-i Şer'î'nde on yıl boyunca ilim tahsil etmiştir.²⁸ 1877 doğumlu ve Ertuğrul sancağı şer'iyye mahkemesinde katiplik yapan Ahmed Hamdi Efendi ise, önce doğduğu kasabadaki iptidai mektebini tamamlamış, ardından İstanbul'a gelerek Fatih dersiamlarından Filibeli Rasim Efendi'den sekiz yıl eğitim almıştır. Sonrasında ise memleketine dönen Ahmed Hamdi Efendi, müderris Hacı Ahmed Efendi'den akaid ilmi konusunda dersler almıştır.²⁹ Bunun dışındaki ilmiye mensubu naiblerin³⁰ eğitim sürelerinin ne kadar devam ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Sicill-i Ahval kayıtlarında, kadı, naib, diğer şer'î mahkeme görevlileri ve mülkî memurların öğrenim bilgileriyle birlikte, konuşabildikleri ve yazabildikleri diller hakkında da detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu diller, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı coğrafyalarında konuşulanlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda yabancı ülkelerde konuşulan dilleri de kapsamaktadır. Sicil kayıtlarında, görevlilerin hangi dillerde "konuşabildiği", "yazabildiği", "aşına olduğu", "cüzî bilgi sahibi olduğu" ya da "meramını ifade edebildiği" gibi ifadelerle bilgi sunulmuştur. Deftere kaydedilen görevlilerden 125'inin yalnızca bir dil bildiği, ancak iki veya üç dil bilenlerin sayısının oldukça fazla olduğu belirlenmiştir. Bu bağlamda, 102 kişinin iki dil, 78 kişinin ise üç dil bildiği tespit edilmiştir. Dört dil bilenlerin sayısı 28, beş dil bilenlerin sayısı 6, altı dil bilenlerin sayısı ise 3'tür. Ayrıca, 7 kişinin bildiği dillere ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmediği tespit edilmiştir.

Sicill-i Ahval kayıtları, görevliler arasında en yaygın olarak bilinen dilin Türkçe olduğunu göstermektedir. Devletin bürokratik işleyişinde ve resmi yazışmalarında kullanılan Türkçe, görev sahiplerinin büyük kısmı tarafından iyi bir şekilde anlaşılmakta ve kullanılmaktaydı. Medrese eğitiminde Arapça ve Farsça derslerinin verilmesi, bu dillerin de görevliler arasında yaygın olarak bilindiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Arapça ikinci, Farsça ise üçüncü sırada yer almaktadır. Bununla birlikte, görevliler Türkçe, Arapça ve Farsçanın yanı sıra, doğdukları bölgelerde konuşulan yerel dillere de hâkimdirler; örneğin Bulgarca, Boşnakça, Çerkezce, Lazca, Arnavutça, Gürcüce, Rumca, Kürtçe ve Ermenice gibi diller yaygın olarak bilinmektedir. Ayrıca, Osmanlı topraklarına yakın ülkelerde konuşulan Yunanca, Rusça, Almanca ve Avusturya lehçeleri gibi yabancı lisanlar da bilinen diller arasında yer almaktadır. Adliye görevlilerinin çoğunluğu, Arapça eğitimini aldıktan sonra Türkçe veya bulundukları bölgeye ait bir yerel dili de kullanabilmektedir. Ayrıca, Fransızcaya aşına olan

28 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d /59, 109.

29 BOA, İSTM.MŞH.DFTI.d /59, 90.

30 1855 tarihinden sonra kadılar için naip tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Yurdakul, *a.g.m.*, s. 240.

ve bu dili yazıp okuyabilen kişiler olduğu gibi, İngilizce bilen bir kişi de kayıtlara geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiye sınıfının tahsil süreci, yalnızca dini ilimler değil, aynı zamanda hukuki ve idari becerilerin de kazandırıldığı bir sisteme işaret etmektedir. Medrese eğitime paralel olarak, farklı coğrafyalarda konuşulan yerel dillerin öğrenilmesi ve yabancı dillerin de önemli bir yer tutması, Osmanlı ilmiye mensubu naiplerin çok dilli ve çok kültürlü bir donanıma yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, Osmanlı yönetim sisteminin geniş sınırları ve kozmopolit bir nüfusu yönetme konusundaki esnekliğini yansıtmaktadır. Ayrıca, sicill-i ahval kayıtları üzerinden yapılan analizler, eğitim süreçlerinin hem merkezdeki büyük medreselerde hem de taşrada önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı ilmiye mensuplarının eğitiminde yerel ve merkezi eğitim kurumlarının etkileşimi, dönem için hem bölgesel hem de toplumsal anlamda birleştirici bir rol üstlenmiştir.

Tayin

19. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadı ve naiplerin tayin, terfi, yer değiştirme (becayış) ve görevden alınma gibi işlemleri, Meşihat Dairesi'ne bağlı olan Encümen-i İntihab tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu encümen, Meşihat Müsteşarı'nın başkanlığında toplanırdı. Encümen üyeleri, Encümen Reisi dışında, Medresetü'l-Kuzat Müdürü, sicil müdürleri, Meşihat makamı tarafından seçilecek reisler ve diğer memurlardan oluşurdu. Encümen-i İntihabın kararları, genellikle istişari bir nitelik taşımaktadır. Bu encümen, ihtiyaca göre düzenli olarak toplanarak, fetva makamı reisleri ve diğer önemli ilmiye memurlarının seçiminden sorumlu olurdu. Ayrıca, tayin, terfi, yer değiştirme ve azil işlemlerini gerçekleştirir, gerektiğinde ilmiye memurlarının yargılanmasına karar verir, cezaların belirlenmesine yönelik araştırmalar yapar ve memurların sicillerinde yer alması gereken bilgileri inceleyerek bunları Meşihat makamına sunar, gerekirse mazbata veya müzekkere ile bildirirdi³¹.

5 Nisan 1855 tarihli "Tevcihat-ı Menasib-ı Kaza Nizamnamesi"ne göre, kadıların atanabilmesi için imtihanı başarıyla geçmeleri gerekmektedir. Nizamnameye göre, kadıların imtihanları yılda dört kez değil, yalnızca iki kez yapılırdı. Ayrıca, bir kadı, görev süresi tamamlamadan, üst bir kazaya atanamazdı. Görev süreleriye 12 ila 16 ay arasında belirlenmişti. Kadıların dışında, askerler ve diğer kamu görevlileri ise hakim olarak atanamazdı. Bu düzenlemeler, yargı sisteminde daha belirgin bir organizasyon ve istikrar sağlamak amacıyla yapılmıştı³².

31 *Düstur*, II. Tertip, C. 2, s. 361.

32 *Bu nizamnamenin detayı için bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 69-73.

5 Nisan 1855 tarihli ve on iki maddeden oluşan “Nüvvab Nizamnamesi”, naiblerin tayin süreçlerine dair doğrudan ayrıntılı bir bilgi sunmamakla birlikte, daha çok naiblerin sahip oldukları sınıflara göre tayin edilmesi gerektiği üzerinde durmaktaydı. Bu nizamnameye göre, şer'î niyabetlerde görev alacak naibler, ehliyet, rütbe ve saygınlık durumlarına göre beş ayrı sınıfa ayrılmıştı. Her bir sınıf için, naibin rütbe ve durumuna uygun belirli beldeler ve kazalar tahsis edilmişti. Bir naib yalnızca kendisine ait sınıfın kazalarına atanabilirdi; başka sınıflara ait kazalara tayin edilmeleri yasaklanmıştı. Buna ek olarak, bir naibin bulunduğu sınıf içerisinde, daha üst rütbeye sahip bir naibliğe başvurması da mümkün değildi. Bu nizamı ihlal etmeye yönelik yapılan rica ve iltimas talepleri dikkate alınmazdı. Öte yandan, beşinci sınıfta yer alan bir kazada naib değişmesi gerektiğinde, o kazadaki mevcut naibler bu görevi kabul etmezlerse, daha alt sınıftan bir naibin bu kazaya atanması öngörülmüştü³³.

26 Nisan 1913 tarihinde kabul edilen “Hükkam-ı Şer’ ve Memurin-i Şer’iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat”ın³⁴ 13-28. maddeleri, Osmanlı İmparatorluğu’nda hakimlerin seçilme, tayin edilme ve sahip olmaları gereken niteliklere dair hususları detaylı bir şekilde düzenlemişti. Bu yasal düzenlemelere göre, kadı olarak atanabilmek için bir kişinin belirli yaş ve ceza geçmiş gibi şartları sağlaması gerekmektedir. Bu şartlar arasında, adayın yirmi yaşını doldurmuş olması, bir yıldan fazla hapis cezasına çarptırılmamış olması ve daha ağır bir ceza almamış olması öngörülmüştü. Ayrıca, Mecelle’nin 1792 ve 1794. maddelerinde belirtilen kadı vasıflarını taşıması ve Medresetü’l-Kuzat’tan mezun olması da gerekli kılınmıştı. Bununla birlikte sözü edilen şartlara bazı istisnalar getirilmişti. Örneğin, 13 Mart 1873 tarihli “Hükkam-ı Şer’ Nizamnamesi” doğrultusunda yapılan tensikat işlemleri ve imtihanlar neticesinde kaza sınıflarına kayıt yaptıran ve ehliyetlerini kanıtlayanlar da hakim olarak atanabilmişlerdir. Medresetü’l-Kuzat’tan *aliyyü l-ala* derecesiyle mezun olanlar, kaza birinci sınıf kadılığına; *ala* derecesiyle mezun olanlar ikinci sınıf kadılığı; *karib-i ala* derecesiyle mezun olanlar ise üçüncü sınıf kadılığına atanabilmişlerdir. Ayrıca, hakimler silsilesinde, hak ettikleri sınıfın altında bir kadılığa veya başka bir memuriyete talip olanların atanması, haklarına zarar vermemek kaydıyla mümkün kılınmıştı³⁵. Bu düzenlemeler, Osmanlı’daki yargı sisteminin düzenini sağlamaya ve adaletin işleyişine dair belirli bir hiyerarşi oluşturmaya yönelikti.

Naiblerin sicill-i ahval kayıtları, her naibin aynı yaşta naiblik görevine atanmadığını ortaya koymaktadır. Naiblerin görev yaptıkları yerlerin sayısındaki farklılıklar, genellikle onların yaşlarıyla ilişkilidir. Özellikle, daha erken doğan ve görevlerinde herhangi bir eksiklik veya kusur görülmeyen naiblerin daha fazla bölgede görev aldığı tespit edilmiştir. Bu durum, yaş ve deneyimin

33 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, s. 322.

34 *Düstur*, II. Tertip, C. 2, s. 352-362.

35 *Düstur*, II. Tertip, C. 2, s. 355.

Gazî

Akademik
Bakış

289

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

naiblerin atandığı yerlerin sayısı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. 59 numaralı Sicill-i Ahval Defteri'nde yer alan verilere göre, 349 kişinin aylıklı olarak göreve başladıkları yaş aralıkları incelendiğinde, söz konusu kişilerin %44'ünün 20-30 yaş arasında, %31'inin 30-40 yaş arasında, %16'sının 10-20 yaş arasında, %8'inin 40-50 yaş arasında ve yalnızca %1'inin 50-60 yaş arasında göreve başladığı görülmektedir. Bu bulgular, naiblerin ve diğer kamu görevlilerinin göreve başlama yaşlarıyla ilgili yapılan önceki tespitleri doğrulamaktadır. Ayrıca, 10-20 yaş aralığında göreve başlayan kişilerin genellikle naiblik ve kadılık gibi daha yüksek rütbeli görevlerle başlamadıkları, bunun yerine şer'iyye mahkemelerinde katiplik veya katip yardımcılığı gibi daha düşük düzeydeki görevlerle mesleki deneyim kazandıkları gözlemlenmektedir. Bu durum, genç yaşta göreve başlayanların kariyerlerinin başında, öncelikle daha temel ve idari görevlerde yer aldıklarını ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, 59 Numaralı Sicill-i Ahval Hulasa Defteri'nde yer alan 349 kişinin tamamı Mekteb-i Kuzat veya Mekteb-i Nüvvab'dan mezun olmamıştır. Muallimhane-i Nüvvab'tan başlayarak 1914 kurulan Medresetü'l-Kuzat'a kadarki geçen sürede bu kurumlardan mezun olan 900'ün üzerindeki mezunlardan ikisi belirtilen kurumlarda müdürlük, bir kısmı şehir ve kaza kadı ve naipliği, mahkeme başkanlığı ve azalığı, dava vekilliği, adliye memurluğu, fetvahane müsevvitliği, şer'i ilamat müdürlüğü, dersiamlık, hatta şeyhülislamlık yapmıştır.³⁶ Söz konusu mekteplerden ehliyetname almamış kişiler ise, daha ziyade şer'î mahkemelerde başkatiplik, katiplik, muhızrlık, mukayyitlik ve benzeri yardımcı görevlerde istihdam edilmişlerdir.

Bununla birlikte sicill-i ahval defterlerine yansıyan yüzlerce kayıt, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı ulemasının yalnızca şer'î mahkemelerde, mektep ve medreselerde görev alan bir sınıf olmadığını ortaya koymaktadır. Yeni kurum ve makamların teşkil edilmesi, bu kurumlarda istihdam edilecek personele duyulan ihtiyacı artırmış olmalıdır ki, ilmiye mensuplarının görev çeşitliliği bir hayli artmıştır.

İlmiye sınıfı mensupları, elbette İmparatorluğun bekası boyunca kadılık, naiblik, müftülük, imamlık, katiplik, muallimlik, müderrislik ve benzeri temel vazifelerde istihdam edilmeye devam edilmiştir. Bununla birlikte Tanzimat devrinde 1858 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu'nun yürürlüğe girmesi akabinde vilayet/sancak/kaza düzeyinde teşkil edilen nizamiye mahkemelelerinin görevlilerinin de ilmiye ricali arasından seçildiğini ifade etmek gerekir. Ayrıca Meclis-i İdare, Şehbenderhane Eminliği, Beytü'l-Mal, Erkan-ı Harbiye, Defter-i Hakani, Muhacirin Komisyonu, Belediye daireleri, nüfus müdürlükleri, istihkam ve inşaat daireleri ve dahi Ziraat Bankası şubeleri gibi pek çok idarî,

36 Mehmet İpsirli, "Medresetü'l-Kudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 343.

içtimaî, mülkî ve askerî kurumda-genellikle üst düzey mevkilerde olmasa bile-medrese ve Mekteb-i Nüvvâb mezunlarından istifade edilmiştir³⁷.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi öncesi, kadıların da dahil olduğu pek çok kamu görevlisi maaş yerine, görevleri karşılığında belirli işlemlerden ve davalardan elde ettikleri ücretlerle geçimlerini sağlıyorlardı. Kadıların gelirleri, davaların sonuçlanmasında verdikleri kararlar ve gerçekleştirdikleri işlemlerle sınırlıydı. Fatih Kanunnamesi'ne göre, kadılar sicil kayıtlarından yedi akça, hüccetlerden otuz iki akça, sicil suretlerinden on iki akça, imzaladıkları belgelerden on iki akça, tereke taksimlerinden binde yirmi, bakire kızların nikahlarından otuz iki akça ve dul kadınların nikahlarından ise on beş ya da on iki akça alırlardı³⁸. Tanzimat dönemiyle birlikte, devlet memurlarına maaş bağlanmaya başlanmış, ancak bu geçiş sürecinde tüm memurlara aynı anda maaş bağlanamamıştır. Bunun sonucunda, bazı bölgelerde hâlâ aidat sistemiyle ödeme yapılmaya devam edilmiştir.

5 Nisan 1855 tarihli Nüvvab Nizamnamesi, naiblerin sınıflandırılmasını, görev yapacakları şehir ve kazaların büyüklüklerine göre hangi sürelerle atanacaklarını belirlerken, görev süreleriyle ilgili ayrıntılar sunmuş ancak alacakları maaşlarla ilgili herhangi bir düzenlemeye yer vermemiştir. Buna karşılık, 14 Eylül 1859 tarihli "Bi'l-umum Mehakim-i Şer'iyye Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname"nin ikinci kısmı, şer'î mahkemelerde alınacak harç ve ücretlerle ilgili düzenlemeleri içermektedir³⁹.

13 Mart 1873 tarihli "Hükkam-ı Şer'iyye Nizamnamesi"nin yedinci maddesine göre, naiblerin görev yapacağı yerlerin maaş düzeyine göre bir sınıflandırması yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre, yıllık maaşı 5.000 kuruş veya daha yüksek olan yerler sınıf-ı evvel naiblerine tahsis edilecekken; maaşı 4.000 kuruş ile 5.000 kuruş arasında olan yerler sınıf-ı sâni (ikinci sınıf) naiblere, 3.000 kuruş ile 4.000 kuruş arasında olan yerler sınıf-ı sâlis (üçüncü sınıf) naiblere, 2.000 kuruş ile 3.000 kuruş arasında olan yerler sınıf-ı râbi (dördüncü sınıf) naiblere, 2.000 kuruşun altında maaş alan yerler ise sınıf-ı hâmis (beşinci sınıf) naiblere verilecekti⁴⁰.

1913 yılına ait bütçede naiplerin maaşlarına dair daha açık bilgilere yer verilmişti. Bu bütçede, vilayet, sancak, kaza ve nahiye naiplerinin maaşları,

37 Keza 19. yüzyılda hükümet merkezinde Meşihat makamına bağlı, *Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam*, *Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'iyye*, *Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye*, *Muallimhane-i Nüvvab*, *Meclis-i Meşayih*, *Meclis-i İmtihan-ı Kur'a*, *Evkaf-ı Hümayun Teftiş Mahkemesi* ve benzeri kurumların tesis edildiğini ve bu kurumların ilmiye ricaline yeni istihdam fırsatları yarattığını ilave etmek gerekir. İlmiye merkez teşkilatının dönüşümüne dair ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 201.

38 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 92-93.

39 Şer'î mahkemelerde alınan harç ve ücretlerin miktarı için bkz. Feyzioğlu, a.g.e., s. 82, 93-94.

40 *Düstur*, I. Tertip, 2/722.

Gazî

Akademik
Bakış

291

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

görevde oldukları sınıfa göre belirlenmiştir. Bütçeye göre, birinci sınıf vilayet kadısına 5000 kuruş, ikinci sınıf vilayet kadısına 4500 kuruş, üçüncü sınıf vilayet kadısına ise 4000 kuruş maaş ödenmiştir. Liva naipleri için de maaşlar, sınıflarına göre şu şekilde düzenlenmiştir: Birinci sınıf liva naibi 2500 kuruş, ikinci sınıf liva naibi 2250 kuruş, üçüncü sınıf liva naibi ise 2000 kuruş almıştır. Kaza naiplerinin maaşları da şu şekilde sıralanmıştır: Birinci derece kaza naibi 1500 kuruş, ikinci derece kaza naibi 1250 kuruş, üçüncü derece kaza naibi ise 1000 kuruş alırken, nahiye naiplerine 250 kuruş maaş verilmiştir. Bu yıl, kaza bölgeleri içerisinde on sekiz birinci sınıf, yedi ikinci sınıf ve on üç üçüncü sınıf vilayet; yirmi dokuz birinci sınıf, yirmi altı ikinci sınıf ve on dokuz üçüncü sınıf sancak; beş yüz kırk kaza ve dokuz yüz nahiye bulunmaktaydı⁴¹.

Naiblerin maaşları genellikle görev yaptıkları mevleviyet düzeyine göre değişmektedir. Örneğin, Mehmed Emin Efendi 22 Ocak 1907'de üç bin kuruş maaşla Kudüs niyabetine tayin edilirken⁴², aynı görevdeki diğer naibler, Ahmed Rıfat Efendi (14 Kasım 1911) ve Mehmed Nuri Efendi (23 Şubat 1912), dört bin kuruş maaşla aynı görevde yer almışlardır⁴³. Ayrıca, İsmail Abdülhalim Efendi, 30 Mayıs 1909 ve 23 Kasım 1909 tarihlerinde, sırasıyla dört bin ve dört bin beş yüz kuruş maaşla Ankara vilayeti niyabetine atanmıştır⁴⁴. Diğer taraftan, Ömer Fevzi Efendi 1913 yılında Trabzon ve 1916 yılında Sivas niyabetlerine dört bin beş yüz kuruş maaşla ataması yapılmıştır.⁴⁵

Sancak seviyesindeki naiblerin maaşları da benzer şekilde farklılık göstermektedir. Örneğin, Kastamonu naibinin maaşı 26 Temmuz 1889'da bin beş yüz kuruş⁴⁶, Niğde naibinin maaşı ise 31 Temmuz 1896'da iki bin iki yüz elli kuruş⁴⁷ olarak belirlenmiştir. 17 Temmuz 1900 tarihinde Denizli livası naibinin maaşı iki bin yedi yüz kuruş⁴⁸, 31 Ocak 1911'de Kütahya sancağı naibinin maaşı ise yine iki bin iki yüz elli kuruş⁴⁹ olarak tespit edilmiştir. Diğer bir örnekte, Manisa naibinin maaşı 13 Eylül 1908'de iki bin yedi yüz kuruş⁵⁰, Antalya sancağı naibinin maaşı ise 22 Eylül 1916'da iki bin beş yüz kuruş⁵¹ olarak belirtilmiştir. Bu maaşlar, sancaklardaki naiblerin maaşlarının 1500 kuruş ile 2750 kuruş arasında değiştiğini göstermektedir.

Bazı naibler ise görevlerine aidaatla atanmışlardır. Örneğin, 1862 doğumlu Şeyh Salih Efendi, 7 Nisan 1905'te Lazkiye livasına bağlı Bucak nahiyesi

41 Albayrak, *a.g.e.*, C. 1, s. XIV-XV.

42 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 43/2.

43 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 89/1, 111/2.

44 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 88/1-2.

45 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 116.

46 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 19/1.

47 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 9.

48 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 33/1.

49 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 99/1.

50 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 79/1.

51 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 2/2.

niyabetine aidatla atanmış, daha sonra 7 Eylül 1907'de niyabet silkine kabul edilerek 29 Ocak 1908'de Musul vilayetine bağlı Revandiz kazası niyabetine maaşlı olarak atanmıştır⁵². Benzer şekilde, 1862 doğumlu Yerkesiklioğlu Halil İbrahim Efendi, 13 Nisan 1894'te aidatla Bozöyük nahiyesi niyabetine atanmış ve 28 Mart 1911'e kadar görev yapmıştır⁵³. Ayrıca, 1849 doğumlu Osman Kamil Efendi, 16 Eylül 1887'de Konya vilayetinin teklifi üzerine niyabet silkine kabul edilip, 23 Eylül 1887'den 11 Ekim 1889'a kadar hasılatla Konya Hamidiye kazasında niyabet görevini üstlenmiştir⁵⁴. Bu örnekler, ilmiye mensubu naiplerin maaşlı ve aidatlı görev yerleri arasında yer değiştirdiğini, aynı zamanda maaşların her bölgeye ve göreve göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Terfii

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'daki Fatih Camii külliyesi içerisinde inşa ettirdiği Sahn-ı Seman Medreseleri, Osmanlı medrese yapısının yeniden düzenlenmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu düzenleme, Osmanlı topraklarındaki medreseleri belirli bir hiyerarşik düzene sokmuş ve eğitim sistemini daha sistematik bir şekilde organize etmiştir⁵⁵. Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'da inşa ettirdiği Süleymaniye Medresesiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki medrese dereceleri yeniden yapılandırılmıştır. Bu düzenleme çerçevesinde, mevcut medrese sistemine *İbtida-i Altmışlı*, *Hareket-i Altmışlı*, *Musıla-i Süleymaniye*, *Hamise-i Süleymaniye*, *Süleymaniye* ve *Darü'l-Hadis-i Süleymaniye* gibi yeni unvanlar eklenmiştir. Bu unvanlar, medrese sisteminin daha derinlemesine bir hiyerarşiye kavuşturulmasını sağlamıştır. Özellikle *Musıla-i Süleymaniye*, müderrislik kariyerine yeni başlayanların veya kariyerin erken aşamalarındaki eğitimcilerin yer aldığı bir derece olarak belirginleşmiştir. Bu unvan, *kibar-ı müderrisîn* adı verilen üst düzey eğitimcilerin eğitim yolculuklarının başlangıç basamağını oluşturmuş, medrese sistemindeki kariyer merdiveninin ilk adımını teşkil etmiştir⁵⁶.

20. Asır başlarında Osmanlı medrese müderrislerinin dereceleri, eğitim seviyesi ve görevdeki deneyimlerine bağlı olarak aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır: *İptida-i Haric*, *Hareket-i Haric*, *İptida-i Dahil*, *Hareket-i Dahil*, *Musıla-i Sahn*, *Sahn-ı Seman*, *İptida-i Altmışlı*, *Hareket-i Altmışlı*, *Musıla-i Süleymaniye*, *Hamise-i Süleymaniye*, *Süleymaniye* ve *Darü'l-Hadis*. Bu dereceler, müderrislerin görevdeki kıdemlerini ve ilmi yeterliliklerini belirlemek için kullanılan bir hiyerarşik sistem oluşturmıştır⁵⁷.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde, "mevali" olarak adlandırılan büyük kadıların sayısındaki artışla birlikte, büyük şehir kadılıkları ve mevleviyetler de

52 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 85.

53 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 101/1.

54 BOA, İSTM.MŞH.DFTİ.d/ 59, 87.

55 Geniş bilgi için bkz. Unan, *a.g.e.*, s. 60-68, 321-337; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 17.

56 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 42.

57 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 288.

görsel

Akademik
Bakış

293

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

müdürlükler gibi derecelendirilmişti. Mevleviyet derecesine hak kazananlara, genellikle öncelikli olarak uygun bir paye verilmekte veya daha sonra atamaları yapılmaktaydı. 15. yüzyıl ortalarından itibaren belirginleşmeye başlayan mevleviyetlerin başında, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri yer almaktadır. Bunlar dışında *Haremeyn*, *Bilad-ı Hamse*, *Mahrec* ve *Devriye* Mevleviyetleri vardı.⁵⁸

1865-1866 yıllarında kurulan İzmir Paye-i Mücerredî Devriye Mevleviyeti ile Mahrec Mevleviyeti arasında; 1878 yılında oluşturulan *Edirne Paye-i Mücerredî*, *Bilad-ı Hamse* Mevleviyeti bünyesinde bir derece olarak yer alıyordu⁵⁹. İzmir ve Edirne Paye-i Mücerredî, genellikle itibari birer derece olarak kabul edilirdi. Bu unvan, kadılık ve müftülük görevinde bulunanlar, müderrisler, mahkeme üyeleri, naibler, ilmiye sınıfıyla doğrudan veya dolaylı ilişkisi bulunanlar, nakibüleşraflar ve sayısız kişi tarafından bir şeref nişanesi olarak taşınırdı⁶⁰.

59 numaralı Sicill-i Ahval Defteri'ne dayanan verilere göre, en yaygın olarak terfi edilen derece, "ibtida-i haric" olup, bunu sırasıyla "musıla-i sahn" ve "ibtida-i dahil" dereceleri izlemektedir. Tarik-i ilmiye silsileleri yanında, az sayıda da olsa bazı görevlilerin İstanbul ve Edirne paye-i mücerredleri ile Maraş, Van, Trablusgarp, Selanik ve Erzurum gibi çeşitli mevleviyetlere terfi ettikleri görülmektedir. Ayrıca, İstanbul; Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri ile Haremeyn-i Muhteremeyn payeleri gibi yüksek derecelere ulaşan kişiler bulunmaktadır. Bununla birlikte, Bilad-ı Mahrec'e bağlı Kudüs ve Galata mevleviyetlerine terfi eden bazı kişiler de tespit edilmiştir.

5 Nisan 1855 tarihli "Nüvvab Nizamnamesi"nin ikinci maddesinde, kadı ve müderrislerin sınıflandırılmasına ilişkin düzenlemeler ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Bu düzenlemeye göre, ehliyet ve dirayet açısından en yüksek seviyeye sahip olan büyük kadılar ve büyük müderrisler birinci sınıfa dahil edilmiştir. Birinci sınıf, sadece bu kişilere mahsus bir grup olup, saygınlık bakımından bunlardan aşağı seviyede yer alan devriye mevalileri ile müderrisler ve ayrıca tanınmış ve şer'î görevde başarılı olan eşraf-ı kuzat ikinci sınıfa yerleştirilmiştir. Şer'î hizmetlerde henüz görevlendirilmemiş ancak yapılan sınavlarda yetenek ve kabiliyetleri belirginleşmiş olan kadılar ile müderrisler üçüncü sınıfa dahil edilirken, bu kişiler de eşraf-ı kuzatın altında yer alacak şekilde değerlendirilmiştir. İstidat açısından bu gruba daha yakın bulunan bireyler dördüncü sınıfı oluşturmuş, en düşük seviyedeki kişiler ise beşinci sınıfa yerleştirilmiştir; beşinci sınıf, ayrıca imtihan başarıları sonucunda naiblik mesleğine giren kişileri de kapsayacaktır.

Nizamnamede, farklı büyüklükteki vilayet merkezleri ve kazaların sınıflandırılması da yapılmıştır. Büyük valilik merkezleri ile bu merkezlere benzer

58 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 293-294.

59 Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 764.

60 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 294.

büyükteki şehirler ve beldeler birinci sınıfa tahsis edilmiştir. Kaymakamlık statüsündeki kazalar ve bunlara benzer büyüklükteki kazalar ikinci sınıfa, bunlara yakın büyüklükteki kazalar ve mesafeden dolayı daha uzak konumda bulunan kaymakamlık kazaları ise üçüncü sınıfa yerleştirilmiştir. Daha küçük kazalar dördüncü sınıfa ve en küçük kazalar ise beşinci sınıfa tahsis edilmiştir⁶¹.

5 Nisan 1855 tarihli "Nüvvab Nizamnamesi"nin üçüncü maddesi, dördüncü sınıf kadılarının terfi şartlarını düzenlemektedir. Bu düzenlemeye göre, dördüncü sınıf kadılarından birinin görevli olduğu kazada şer'î hükümlerin uygulanmasında herhangi bir kusur veya gevşeklik sergilememesi, halka zulmetmemesi ve rüşvet almaması durumunda, görev süresini (müddet-i muayyenesini) tamamladıktan ya da görevinden istifa ederek ayrıldıktan sonra, ilgili meclisin şehadeti ve onayı ile rütbesinin uygun olması halinde, bulunduğu sınıfın bir üst derecesine terfi etmesine imkan tanınmaktadır⁶². Bu hüküm, kadıların görevlerini yerine getirirken belirli bir disiplin ve dürüstlük içerisinde olmalarını teşvik etmeyi amaçlamakta, başarılı kadıların terfi etmeleri için tarafsız bir zemin sağlamaktadır.

Naiblerin sınıflandırılmasına ilişkin önemli düzenlemeler sunan bir diğer nizamname, 13 Mart 1873 tarihli "Hükkam-ı Şer'iyye Nizamnamesi"nin birinci ve ikinci maddeleridir. Bu düzenlemelere göre, vilayetlerde görev yapan şer'î hakimler, mesleki ehliyetleri, rütbeleri ve kişisel haysiyetleri dikkate alınarak beş farklı sınıfa ayrılmıştır. Her bir sınıf için belirli kazalar tahsis edilmiştir ve bundan böyle her sınıf mensubu yalnızca kendi sınıfına ait kazalara atanacak, diğer sınıflara ait kazalarda görev alamayacaktır. Haremeyn-i Muhteremeyn payesini taşıyan naibler, birinci sınıf (sınıf-ı evvel) olarak kabul edilirken, Bilâd-ı Hamse ve Mahrec Mevleviyetleri'ne mensup olanlar ikinci sınıf (sınıf-ı sâni) olarak sınıflandırılmış, Mevali-i Devriye ile Kibar-ı Müderrisin ise üçüncü sınıf (sınıf-ı sâlis) olarak değerlendirilmiştir⁶³. Bu sınıflandırma, her bir sınıfın yalnızca kendi seviyesindeki kazalarda görev alması ve böylece görev dağılımının daha düzenli yapılmasını sağlamıştı.

26 Nisan 1913 tarihli nizamnamede, kadıların terfi ve ilerlemeleriyle ilgili düzenlemeler açıkça belirtilmiştir. Bu düzenlemelere göre, Medresetü'l-Kuzat'tan mezun olan kadılar, görevlerini bulundukları sınıflarda başarılı bir şekilde yerine getirdikleri takdirde, her üç yılda bir sınıf yükseltme hakkına sahip olacaklardı. Ancak, bu terfi süreci, yalnızca kadrolarda boş yerlerin bulunmasına bağlıydı. Boş kadrolar oluştuğunda, terfiye hak kazanan kadılar, kıdem sırasına göre sırasıyla daha yüksek sınıflara atanabileceklerdi. Nizamnamede, Medresetü'l-Kuzat'tan mezun olmayan kadıların terfileri için belirli şartlar öngörülmüştür. Bu kadılar, medresede okutulan derslerin tamamına

61 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, s. 321-324.

62 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, s. 321-322.

63 *Düstur*, I. Tertip, C. 2, s. 721.

Gazî

Akademik
Bakış

295

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

dair sınavlara girip, yeterliliklerini ispat ettikten sonra, sınıf yükseltme hakkına sahip olabileceklerdi. Ayrıca, mevcut kazalarda derece ve sınıf sahibi olan Medresetü'l-Kuzat mezunlarının, o andaki derece ve sınıfları başlangıç kabul edilerek ilerlemeleri sağlanacaktı⁶⁴.

59 numaralı Sicill-i Ahval defterinde, sınıf dereceleri belirlenen 86 kişiden 39'u birinci sınıf (sınıf-ı evvel), 28'i dördüncü sınıf (sınıf-ı rabi), 15'i beşinci sınıf (sınıf-ı hamis), 2'si üçüncü sınıf (sınıf-ı salis) ve 2'si ise ikinci sınıf (sınıf-ı sani) olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, bazı görevliler, vazifeleri sırasında Meclis-i Nüvvab sınavlarına girerek, beşinci sınıf (sınıf-ı hamis) ehliyetnamesi almış ve bu durum, kendilerine daha yüksek maaşlı ya da rütbeli görevlere terfi etme imkânı vermiştir.

Emeklilik

Osmanlı Devleti'nde, ulema sınıfına hizmette bulundukları, görevlerinden azledildikleri veya emekli oldukları dönemlerde, geçimlerini sağlamak amacıyla bazı kasaba ve köylerin gelirleri, arpalık şeklinde tahsis edilmiştir. Ancak, arpalık tahsisi yapılan ilmiye mensupları, genellikle belirtilen bölgelere gitmek yerine, o yerlerden elde edilen gelirleri toplamak için bir naib atamışlardır⁶⁵. III. Selim döneminde, arpalık sisteminin ıslahı için bazı girişimlerde bulunulmuş ve ilmiye mensuplarına hastalık söz konusu olmadığı müddetçe arpalıklarına bizzat gitmeleri istenmiştir⁶⁶. 1866 yılında Askeri Tekaüd Sandığı ve 1881'de Mülki Tekaüd Sandığı kurulmuşken, 1874'te ise ilmiye mensuplarından ihtiyaç sahiplerine ve vefat eden ilmiye mensuplarının yakınlarına maaş bağlamak amacıyla "Eytam ve Eramil-i İlmiye İaşe Sandığı" kurulmuştur. 1894 yılında yapılan düzenlemeyle, bu sandık "İlmiye Tekaüd Sandığı" olarak adlandırılmış ve emekli maaşı sağlama amacı taşıyan bir statüye kavuşturulmuştur. Ancak, sandık gerekli aidatları toplayamadığı için 1911 yılında feshedilmiştir⁶⁷.

59 numaralı sicil hulasa defterindeki kayıtlar yaşı altmış beşe ulaşanların, hizmet süresini tamamlayanların ve maaşından %5 aidat kesintisi yapılanların emekli edildiğini göstermektedir. Aşağıdaki tabloda bazı kişilerin altmış beş yaşından önce emekli olduğu görülmektedir. Bu şekilde yaşını tamamlayamayan kişiler ya bir rahatsızlığı veya bir engel durumu sebebiyle emekli edilmişlerdir. Emekli maaşlarının miktarı ise emeklilikten önceki son göreve göre belirlenmiştir.

Emekli olan mahkeme görevlilerinden beşi 65, üçü 66, üçü 61, ikisi 52, birer tanesi 44, 57, 62, 64 ve 67 yaşında emekli olmuşlardır. Aşağıdaki tabloda

64 *Düstur*, II. Tertip, C. 2, s. 356.

65 Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 20.

66 Cahit Baltacı, "Arpalık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 392-393.

67 Nazire Doğan, "İlmiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 10/5 (2021/2), s. 50.

da emekli olan kişilerin emeklilik tarihine ile emekli maaşına ve son görev yaptıkları yere dair bilgiler verilmiştir.

Tablo 1: Emekli olan kişilerin ismi, emeklilik tarihi, emekli maaşı ve son görev yerleri

SIRA	İSİM	EMEKLİLİK TARİHİ	EMEKLİLİK YAŞI	EMEKLİ MAAŞI	EMEKLİLİĞİNDEN ÖNCEKİ SON GÖREVİ
1	Mahmud Kemaleddin Efendi	10 Mart 1335	52	1220 kuruş	Emval-i Eytam Azalığı
2	Es-Seyyid Ahmed Muhtar Efendi	17 Mayıs 1340	57	2886 kuruş	Medresetü'l-Kuzat Müdürlüğü
3	Hasan Celal Efendi	17 Mayıs 1330	44	121 kuruş	Erkan-ı Harbiye Muhakemat Dairesi
4	Halil Efendi	20 Temmuz 1338	64	108 kuruş	Müderreslik
5	Hasan Fehmi Efendi	17 Mayıs 1329	66	740 kuruş	Naiblik
6	Ali Cavid Efendi	13 Teşrin-i Evvel 1336	65	1342 kuruş	Kadılık
7	Mustafa Nuri Efendi	1 Eylül 1330	65	530 kuruş	Naiblik
8	Mehmed Arif Efendi	28 Temmuz 1338	62	427 kuruş	Muhzırlık
9	Ali Enver Efendi ⁶⁸	12 Teşrin-i Sani 1329	65	768 kuruş	Naiblik
10	Ömer Fevzi Efendi	20 Temmuz 1338	61	2082 kuruş	Kadılık
11	Ahmed Gâlib Efendi	1 Kânûn-ı Evvel 1328	66	200 kuruş	Naiblik
12	Yahya Reşid Efendi	5 Eylül 1327	67	Belirtilmemiş	Kadılık
13	Mehmed Tevfik Efendi	6 Eylül 1330	52	416 kuruş	Naiblik
14	Abdurrahman Efendi	20 Temmuz 1338	61	3100 kuruş	Kadılık
15	Ahmed Said Efendi	1 Ağustos 1336	61	1013 kuruş	Naiblik
16	Salim Sabri Efendi	Şubat 1334 (Gün Belirtilmemiş)	66	923 kuruş	Kadılık
17	Ahmed Selami Efendi	12 Mayıs 1329	65	708 kuruş	Meclis-i Tedkikat Azalığı
18	El-Hâc Yahya Niyazi Efendi	10 Mayıs 1329	65	Belirtilmemiş	Naiblik

Sonuç

Meşihat Dairesinin merkez ve taşra teşkilatında çalışan kişilerin sicil kayıtlarını

68 Ali Enver Efendi, 11 Teşrin-i Sani 1336 tarihinde vefat ettiği için, zevcesi *İfakat* Hanım'a 384 kuruş maaş tahsis kılınmıştır. BOA, İSTM.MŞH.DFT/1.d/ 59, s. 113/1.

ihtiva eden 59 Numaralı Sicil Hülâsa Defterinde 349 kişinin kaydı bulunmaktadır. Bunlardan büyük bir kısmı naiplere, bir kısmı katip iken naip olanlara, bir kısmı meşihat dairesinin değişik kalemlerinde çalışanlara, muhziirlara devletin mülki adli kurumlarında çalışanlara aittir. Bu durum Sicil Hülâsa Defterlerinin sadece naiplere, müftülere, müderrislere ve katiplere ait bilgiler içermediğini, defterler arasında farklı görevleri yerine getiren ilmiye mensuplarına ve ilmiye mensubu olmayıp değişik görevlerde bulunanlara ait kayıtlar bulunduğunu göstermektedir. Naiplere ait olduğu belirtilen 59 numaralı hülâsa defterinde 22 tane de muhziira dair sicil kaydı bulunmaktadır. Bunların hemen hepsi sıbyan ve iptidai mektebi ile rüştiyelerden mezundurlar. Bunların baba isimlerinde ağa unvanı bulunmakta olup bunlar 150, 200 ve 300 kuruş maaşla çalışmaktadırlar. Geriye kalan 327 sicil kaydından 113'ü meşihatın merkez ve taşra teşkilatlarında katip olarak çalışanlara aittir. 113 kişiden 66'sı değişik kaza ve nahiyelere naip olarak atanmışlardır. Katiplik yaptığı belirlenen ancak herhangi bir yere naip olarak atanmayanlar ise ayniyat ambar memurluğu, aşar memurluğu, Eytam Müdüriyeti katipliği, Mekteb-i Nüvvab Müdür Muavinliği, mal müdürlüğü, hapishane memurluğu, kaymakam niyabeti, sandık eminliği, muallimlik, nüfus memurluğu, mübaşirlik, Meclis-i Maarif Azalığı, nahiye kitabeti, mutasarrıf vekaleti, iptidai müfettişliği gibi görevleri icra etmişlerdir

Sicil hülâsa kayıtları 19. yüzyıl mahkeme görevlisi olan naip, kadı ve muhziirların eğitim ve çalışma hayatlarına dair kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler ilmiye mensubu mahkeme görevlisinin dosyasında ne tür evrakların bulunduğunu göstermektedir. Bu evraklar vasıtası ile ilmiye mensubu naiplerin kariyer basamakları takip edilebilmektedir. Defterlerdeki kayıtlar naiplerin hangi sebeplerle görevlerini bırakmak zorunda kaldıklarını ve görevlerinin hangi nedenlerle uzatıldığını göstermektedir.

Sicil kayıtları, doğum yerleri dikkate alındığında naiplerin imparatorluğun hemen hemen her coğrafyasından yetiştiğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, ilmiye mensubu naiplerin yalnızca merkezî değil, taşradaki sosyo-kültürel çevrelerle de iç içe geçtiğini ve çok dilli, çok kültürlü bir kadro yapısının teşekkül ettiğini ortaya koymaktadır. Naiplerin doğum yerleri, yalnızca biyografik bilgi sunmakla kalmayıp, Osmanlı medrese sisteminin coğrafi dağılımı ve entelektüel merkezlerin tespiti açısından da önemli bir gösterge olmuştur.

İlmiye mensuplarının tahsil süreçleri, eğitim sistemindeki merkez-taşra etkileşimini açıkça gözler önüne sermektedir. İlmiye mensubu naipler taşradaki medreselerde eğitimlerine başlamış, ardından İstanbul'daki yüksek dereceli medreselerde tahsil hayatlarını tamamlamışlardır. Bu süreçte Mekteb-i Nüvvab ve Medresetü'l-Kuzat gibi kurumlar, hem naib hem de kadı olarak atanmak için gerekli olan bilgi ve ehliyetin kurumsal zeminde edinildiği yerler olmuştur. Sicil kayıtlarında, yalnızca İslamî ilimlere değil, Osmanlı hukuk sistemine, modern kamu hukuku ve idarî mevzuata dair derslere de yer verilmesi, ilmiye men-

Görüş

suplarının klasik ulema kimliğinin yanı sıra modern bürokratik yapıya entegre olduklarını göstermektedir. Ayrıca görevlilerin birden fazla dili konuşabiliyor olmaları, Osmanlı'nın çok dilli yapısı içinde adaletin tesisi ve idari işleyişin sürekliliği açısından önemli bir avantaj teşkil etmiştir. Sicil defterleri, görev süresi, tayin edilen kaza/sancak düzeyindeki yerleşim birimleri ve bu süreçlerde izlenen mevzuat açısından belirgin bir standartlaşma eğilimini yansıtmaktadır. Terfi mekanizmalarının ise hem ilmî hem de idarî performansa dayandığı görülmektedir. Özellikle Sahn-ı Seman, Süleymaniye ve Darü'l-Hadis gibi yüksek seviyeli medreselere terfi eden müderrislerin sayısı, klasik ilmiye silsile modelinin devam ettiğini göstermekle birlikte; sınıf dereceleri ve payelere dair çıkarılan yeni nizamnameler, Osmanlı ilmiye teşkilatının Tanzimat sonrası dönemde geçirdiği yapısal ve işlevsel dönüşümleri, dolayısıyla modernleşme sürecinde ulemanın nasıl bir konum aldığını belgelemektedir. Klasik dönemde sadece İstanbul'daki belli medreselerden mezun olanlara kadılık yolu açık iken Muallimhane-i Nüvvâb'ın açılmasından sonra gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada medreselerde okuyan ve icazetname alanlar Mekteb-i Nüvvâb'a devam ile sonrasında aldıkları dereceye göre naip olarak atanmaya başlamışlardır. Muallimhane-i Nüvvâb'ın açılmasından sonra kadı tabiri terk edilmiş ve hükâm için naip tabiri kullanılmaya ve vilayet merkezlerine bile naip atanmaya başlanmıştır.

Elde edilen veriler, medreselerden mezun olan ilmiye mensuplarının yalnızca klasik anlamda şer'î görevlerde değil, aynı zamanda modernleşen Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kurumlarında da aktif biçimde görev aldığını ortaya koymaktadır. Medrese mezunlarının klasik şer'î görevlerin yanı sıra, çeşitli sivil, idarî ve hukukî mevkiilerde istihdam edilmeleri, Osmanlı devlet yapısında uzmanlaşmaya ve fonksiyonel çeşitliliğe dayalı bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmanın, hem Osmanlı bürokrasi tarihine hem de ilmiye sınıfının geç Osmanlı dönemindeki konumuna dair yapılacak kapsamlı analizlere zemin hazırlaması umulmaktadır.

Kaynaklar

A. ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi / İstanbul

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Defterleri (İSTM.MŞH.DFT.d):

No: 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) / İstanbul

Salnameler:

İlmiye Salnamesi, C. I, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334/1918.

TBMM Kütüphanesi ve Arşivi / Ankara

Düstürlar:

"Hükkâm-ı Şer'îye Nizâmname" *Düstur*, I. Tertip, C. 2, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289/1873, s. 721-725.

"Hükkâm-ı Şer' ve Me'mûrîn-i Şer'îye Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", *Düstur*, II. Tertip, C. 2, Matbaa-i

Gazî

Akademik
Bakış

299

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

Amire, Dersaadet 1332/1913, s. 352-362.

“Nüvvâb Hakkında Nizamnâme”, *Düstûr*, I. Tertip, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289/1873, s. 321-324.

“Tevcihat-ı Menasib-ı Kaza Nizamnamesi”, *Düstûr*, I. Tertip, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289/1872-1873, s. 315-321.

B. BASILI KAYNAKLAR

ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C. 1, C. 8, Milli Gazete Yayını, İstanbul 1980.

AYAR, Talip, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Göynük Müftüsü İbrahim Hakkı Efendi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (Aralık 2020), s. 715-733.

AYDIN, Bilgin vd., Şeyhülislâm (Bâb-ı Meşihat) Arşivi, Defter Kataloğu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

BALTACI, Cahit, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 392-393.

BEYAZIT, Yasemin, “Sicill-i Ahval Defterleri’nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, Denizli: 6-7-8 Eylül 2006, s. 502-510.

ÇETİN, Atilla, “Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, 29 (2005), s. 91-93.

DOĞAN, Nazire, “İlmiye Tekaüd Sandığı’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 10/2 (2021), s. 43-52.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer’î Mahkemelerde Düzenlemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Medresetü’l-Kudât” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 343-344.

İPŞİRLİ, Mehmet, “İlmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 141-145.

İPŞİRLİ, Mehmet, *Osmanlı İlmîyesi*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

KARA, Ömer, “Osmanlı’da Huzur Derslerine Katılan Erzurumlu Âlimler”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 47 (2017), s. 57-74.

MERT, Talip, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler-I”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 2 (2000), s. 97-111.

MERT, Talip, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler II: Osmanlı Devleti Sicill-i Ahval Dairesiyle Şubelerine Ait Yönetmelik”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 3 (2001), s. 41-52.

ÖZTÜRK, Mehmet Cemal, “Meşihat Arşivi Sicil Kayıtlarına Göre Bosnalı Kâdı ve Âlimlerin Biyografileri Daire-i Meşihat-ı İslamiye Sicil Şu’besi 1879-1909”, *Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü’nün 60. Yılı Konferans Bildirileri*, Saraybosna 2010, s. 461-470.

PAKALIN, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

SARIYILDIZ, Gülden, “Sicill-i Ahval Defterleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 134-135.

SÜTÇÜ, Mehmet Sait, “Osmanlı Devleti’nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, XXXII, s. 459-536.

UNAN, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

UZUN, Çiğdem, *Bâb-ı Meşihat Sicill-i Ahval Dairesi ve Personel Dosya Sisteminin Oluşum ve Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020 (Yüksek Lisans Tezi).

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Gör

YILDIZ, Esra, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021 (Doktora Tezi).

YILDIZ, Kemal-HASEKİOĞLU, Esengün, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kuzat'a Osmanlı Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34 (2019), s. 413-427.

YURDAKUL, İlhami, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

YURDAKUL, İlhami, "Mekteb-i Nüvvâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi EK-2*, Ankara 2019, s. 240-241.

ZERDECİ, Hümeysra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998 (Yüksek Lisans Tezi).

Extended Abstract

This study examines the professional, geographical, educational, and bureaucratic characteristics of the Ottoman *ilmiyyah* class during the period spanning from the second half of the 19th century to the early 20th century, within the framework of *Sicill-i Ahval* registers. The primary source of the research is the 59th volume of the *Sicill-i Ahval* Register belonging to the Bâb-ı Fetva *Sicill-i Ahval* Bureau, which contains biographical data on 349 members of the *ilmiyyah* class. These records demonstrate that Ottoman scholars were educated not only in central institutions but also in provincial madrasas, and that they served not only in sharia courts but also in the administrative, civil, and military institutions institutionalized during the Tanzimat era.

The scholars' places of birth, language proficiency, and educational background played a decisive role in their appointment and promotion processes, revealing a multilingual and multicultural structure that reflected the geographical and cultural diversity of the Ottoman bureaucracy. In addition to major centers such as Istanbul, Konya, and Trabzon, scholars from various regions including Rumelia, Arab provinces, and the Caucasus were employed in both central and provincial posts.

An analysis of the educational background of the *ulema* shows that, after completing their primary and secondary education in *sıbyan* and *rüşdiye* schools, many continued their studies in provincial madrasas before completing their higher education in prestigious Istanbul institutions such as Fatih, Bayezid, and Süleymaniye. They subsequently entered professional institutions such as the *Mekteb-i Nüvvab* and *Medresetü'l-Kuzat*, where they obtained formal qualifications. This process encompassed not only religious instruction but also legal and administrative training. Moreover, the *Sicill-i Ahval* records indicate that many of these individuals possessed proficiency in Arabic and Persian, as well as in regional and even certain European languages.

The appointment process reveals that *naîbs* (deputy judges) were assigned to various posts based on their age, level of education, and class status. These appointments were governed by a hierarchical system established through the 1855 *Nüvvab* Regulation and the provisional laws of 1913. Beyond traditional roles such as *naîb* and *kadı* (judge), the *ulema* also held positions such as *müderris* (professor), *muhzır* (court bailiff), *katip* (scribe), and even served in municipalities, banks, and administrative councils—highlighting the integration of the classical *ilmiyyah* class into the modern Ottoman bureaucracy.

Promotion mechanisms, though based on scholarly and administrative merit, were codified through formal regulations. The ranking systems in the madrasa and *mevleviyet* structures indicate the existence of a career ladder extending from professorship to judiciary and advisory roles. This system enabled the classification and advancement of the *ulema* based on merit. The involvement of some scholars in the modern *Nizamiye* courts further illustrates the extent of this integration.

The retirement process was shaped by the *İlimiye Tekaid Sandığı* (Scholarly Retirement Fund), established in the late 19th century. Retirement pensions were determined according to criteria such as age, years of service, and professional history. It is also noted that some scholars were retired early due to health issues or administrative decisions.

Gazi

Akademik
Bakış

301

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

In summary, this study reveals how the classical Ottoman *ulema* transformed and integrated into the evolving state structure of the post-Tanzimat period through the lens of *Sicill-i Ahval* records. The research not only sheds light on individual biographies but also provides in-depth insights into the Ottoman educational, judicial, and bureaucratic systems.

Gazi

Akademik
Bakış

302

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025